

- «... 1. З'ясування завдання і напрямку діяльності товариства «Просвіта».
 2. Організація окремих товариств «Просвіта» і Спілок товариств: їх відношення до Департаменту позашкільної освіти.
 3. Вияснення матеріального і правного становища товариства «Просвіта».
 4. Справоздання вже існуючих Спілок товариств «Просвіта».
- Представництво на з'їзд, за умовою того часу, було невеликим: від Поділля — 8 представників. Крім того кожна Спілка товариств мала направити одного представника.
- Подільська Рада товариств своїх 8 представників розподілила між товариствами: Кам'янецька, Вінницька, Проскурівська, Могилівська, Ольгопільська, Ладжинська, Новоушицька і Немирівська.
- З широчю вірою, з надією розбити кайдани віковічні, що протягом довгих літ здавлювали, душили рідну думку, рідне слово, вийшла «Просвіта» на широкий шлях власного рідного життя і бажала утворити рідну хату, в якій була б «своя сила, і правда, і воля».
- І коли вже «Просвіта» зробилася близькою та необхідною, біля неї збиралися свідомі елементи українського народу, єдналися ті, кому дорога думка відродження Подільського краю та «рідної хати».

¹ Журнал «Село», видання Подільської Губерніальної Народної Управи. — 1918. — №12, 15, 18-19, 28, 41, 44-47, 50.

² Держархів Хмельницької області, ф.Р-260, оп.1, спр.40, арк.18.

³ Там само, спр.43, арк.76.

⁴ Там само, спр.2, арк.34.

Ігор Срібняк

Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р.

Перша Світова війна кинула у вир кривавої боротьби мільйони українців, які були змушені воювати за інтереси двох велетенських імперій — Російської та Австро-Угорської. Перебіг подій на фронтах війни не сприяв жодній з цих держав, їх військові невдачі призводили до того, що у спеціальних таборах для полонених опинилися сотні тисяч українців зі складу ворогуючих армій, які були змушені довгі роки очікувати на вирішення власної долі. Тільки у Німеччині, за даними її Військового міністерства, на початку 1918 р. перебувало близько 900 тис. полонених російської армії, у тому числі 300 тис. українців¹.

Підписання Брестського мирного договору між Україною та державами Четверного союзу заклало правне підґрунтя для репатріації полонених українців з теренів цих держав, причому, за пропозицією члена Української делегації М.Левітського, обмін військовополоненими мав відбутися принципово без жодних грошових компенсацій Німеччині з боку УНР². Як йшлося у шостій статті згаданого договору — «воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хібаби вони сходили за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удати до іншого краю», а у статті восьмій зазначалося, що процес «визволення воєнних полонених» має бути регламентований окремими рівноправними договорами, «котрі становлять щодо суті складову частину нинішнього мирного договору і по змозі рівночасно з ним вступають в силу»³.

Для захисту інтересів полонених українців у Німеччині, значна кількість яких перебувала у таборах або працювала у складі робітничих команд на промислових підприємствах та приватних аграрних господарствах, консульська комісія МЗС України запропонувала заснувати генеральне консульство в Берліні та консульства у Франкфурті-на-Майні, Бреслау, Лейпцигу, Данцигу, Мюнхені, Кенігсбергу, Мангеймі, Золінгені, Хемніці й Штеттині⁴. Проте, через нестачу коштів, необхідних для нормального функціонування всіх перелічених вище консульств, МЗС Української Держави спромоглося відкрити лише одне, яке розмістилося в Мюнхені⁵. Крім того, маючи на меті скоординувати діяльність всіх причетних до справ військовополонених відомств гетьманського уряду, при МЗС було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли по два представники від Військового міністерства, МЗС і один від Міністерства фінансів. Одночасно на комісію було покладено завдання розпочати процес репатріації полонених⁶.

У червні 1918 р. у Києві при Головному штабові Військового міністерства була створена Стала комісія у справах військовополонених, головою якої було призначено сотника Г.Сиротенка⁷. А вже 13 липня 1918 р. «...для прискорення обміну полоненими та державної допомоги полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край» була створена «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині» у складі військового урядовця К.Новохацького (голова), старшого лікаря К.Воевідки (заступник голови), молодшого лікаря А.Журавля і двох діловодів — хорунжих М.Трезвінського і Луговенка⁸.

6 липня 1918 р. Головний штаб Військового міністерства Української Держави спеціальною таємною інструкцією визначив основні завдання комісії: відвідування (у порозумінні з німецькою військовою владою) всіх таборів, де перебували полонені українці; надання їм «санітарної, моральної, а по змозі й матеріальної, допомоги»; організація негайного перетранспортування додому полонених українців. Задля виконання цього місія мала «а) зібрати відомості про стан, заняття, міста праці, кількість та спосіб звільнення з праці полонених; б) приготувати... збірні гунк-

ти полонених та все те, що буде потрібним для урегулювання та прискорення відправки; в) виробити... схему евакуації, ...щоб не задержати передачу полонених на кордоні»¹⁴.

Комісія мала підтримувати постійний контакт з Військовим міністерством Української Держави «телеграфічно та листовно» через Сталу комісію для справ полонених та щомісячно звітувати про свою діяльність. Вона мала діяти у тісному контакті з Українським Посольством в Берліні, повідомляючи дипломатичному представництву про основні напрямки своєї діяльності та звертаючи до нього «в міру потреби... за допомогою». Разом з тим комісія повинна була встановити тісні ділові контакти з німецькими урядовими та військовими інституціями з ціллію полегшення становища полонених, як-то: «а) побільшення для них денного заробітку; б) поліпшення харчування, санітарної допомоги, військового режиму; в) улаштування зв'язку наших полонених з Україною, себто доставки листів, пакунків та грошей і взагалі Комісія має зробити все, що буде можливим на користь полонених»¹⁵. Про те, яке значення надавав уряд України цій комісії свідчить той факт, що Гетьман П.Скоропадський персонально доручив К.Новохоцькому «ужити усі заходи до найскоршого повороту полонених на Україну й усі міри прийняти до захисту їх прав і поліпшення добробуту»¹⁶.

Комісія прибула до Берліна 12 жовтня 1913 р. По приїзді К.Новохоцький відразу відвідав німецьких урядовців та Посла Української Держави у Німеччині барона Штейнгеля. За свідченням Новохоцького, окремі «німецькі представники поставилися до нас не дуже прихильно», заявивши, «що полонені затримуються у Німеччині не лише примусом німецької влади, а по згоді її з Українською Державою, котра згодилася залишити полонених по проханню німецького уряду до кінця війни як необхідну німцям робочу силу»¹⁷. На цьому ж наголошував й інспектор армії у Карлсруе генерал Редер. Таким чином, представники Військово-санітарної комісії потрапили у надзвичайно складне становище.

У зв'язку з цим К.Новохоцький у звіті про діяльність комісії, зокрема, відзначав: «Я знав, що частина існуючого уряду повороту полонених боїться, німецький уряд мало рахується з Україною взагалі, а з Комісією тим менше, і всіма засобами стане на перешкоді нашій роботі, бо відпустити на волю безкоштовних рабів, коли бракує робочої сили, німці ніяк не згодяться, а примусити їх нема сили; з боку посольства нашого допомоги сподіватися нічого, бо пан посол не визнає різниці між українцями й москвитями»¹⁸.

Після відвідування членами комісії українських таборів Рахтат, Вещляр, Зальцведель і табору старшин у Ганновер-Мюндені, німецькі представники стали дещо прихильніше ставитися до її діяльності, але справа з організацією відправки військовополонених в Україну всіляко затягувалася, — як згадував Новохоцький, — «кожний ешелон нами мало не з бою брався»¹⁹. Нарешті, комісії вдалося дійти згоди з німецькими урядовими чинниками про регулярну відправку 12000 полонених щомісяця, але внаслідок революційних подій у Німеччині в листопаді 1918 р. процес перевезення полонених тимчасово припинився. На роботі комісії суттєво позначилася й затримка у надходженні коштів від Українського уряду, але й у цій скрутній ситуації комісія не припиняла своєї діяльності: «подавала протести, відвідувала табори, вислуховуючи від полонених гірку правду та допомагала ...культурно-освітній праці»²⁰. Для оперативного полегдження проблем полонених до українських таборів були відражені спеціальні представники (комісари) комісії, що сприяло відносному покращенню умов утримання вояцтва. Комісія також провела анкетування полонених у багатонаціональних таборах, що дозволило встановити в них точну кількість (30 тис. чол.) вояків-українців.

Новий представник Військового міністерства Німеччини Шлєзінгер дотримувався тієї точки зору, що між росіянами і українцями не існує істотних відмінностей у національному розумінні, і через це уникав будь-яких контактів з українськими представниками, і, навіть, відмовився «надавати в українській часописі розпорядження Міністерства відносно полонених, а друкував [їх] виключно в російській...»²¹. Бюрократичні перешкоди не могли стати на заваді стихійному рухові полонених українців додому, особливо під час ліквідації імперського державного апарату Німеччини у листопаді-грудні 1918 р. Комісія намагалася надати йому організованого характеру, що її почасті вдалося. З майже 100 тис. українських військовополонених, які виїхали у той час, близько 40 тис. було відправлено окремими потягами в Україну. В першу чергу це були полонені з українських таборів Рахтат (9000 чол.), Вещляр (11000), Зальцведель (6000), Ганновер-Мюнден (600); а також вояки-українці з багатонаціональних таборів — Рубелен (652), Пухгайм (1400), Шнайдеміль (2900), Ульм (250), Генберг (615), Касель (423), Торгау й Ешево (96), Бранденбург, Пархім, Гамельн, Гесен, Лімбург та ін.²² Ці числа промовисто свідчать про ефективність діяльності Української військово-санітарної комісії у Німеччині у 1918 р., члени якої, попри певну негацію з боку її урядових та військових кіл, зуміли налагодити перетранспортування полонених українців додому.

Як вже відзначалося, підписання УНР мирного договору в Бресті уможливило досить швидко розпочати процес повернення в Україну полонених українців з багатонаціональних таборів військовополонених і в Австро-Угорщині. Вже 29 березня 1913 р. було підписано угоду про обмін військовополоненими між Австро-Угорщиною та Українською Державою²³. Така оперативність у вирішенні цієї проблеми, значною мірою, пояснювалася тим, що на теренах Австро-Угорської імперії перебувала значна кількість полонених російської армії (до 800 тис. чол. на кінець 1918 р.), у тому числі й українців²⁴.

Одним з перших заходів задля практичної реалізації комплексу проблем, пов'язаних з підготовкою до вивезення полонених українців, став запит (від 10 травня 1918 р.) голови українського дипломатичного представництва у Відні А.Яковліва до МЗС України щодо доцільності призначення тимчасового військового агента, «який би знав місцеві умови і лагери і міг їх би завше об'їздити», «щоб бути постійно в курсі всього, що робиться в справі організації полонених українців і повернення їх до України»²⁵. На що посаду він пропонував свого брата — капітана Г.Яковліва, який два роки провів у таборах військовополонених в Австро-Угорщині і був добре обізнаний з життям полонених. Проте, у зв'язку з персональними змінами у складі посольства (у червні 1918 р. Послом Української Держави в Ав-

стро-Угорщині було призначено В.Липинського), ця пропозиція не була реалізована, натомість до складу українського дипломатичного представництва у Відні було введено колишніх активних діячів СБУ (О.Семенів, М.Троцько-го і А.Жука, при чому останньому було доручено опікування справами полонених українців)¹⁹.

3 червня 1918 р. Голова Ради міністрів Української Держави Ф.Лизогуб підписав грамоту командувачу 1-ої Стрілецької козацької дивізії Сокирі-Яхонтову, якою уповноважив його до зносин з Царським і Королівським Австро-Угорським урядом в усіх справах, що торкалися військовополонених українців, які перебували на теренах монархії. Крім того Сокира-Яхонтов отримав право самостійно вирішувати всі питання, пов'язані з формуванням українських військових частин з військовополонених українців та надавати (забороняти) доступ до таборів військовополонених на території Австро-Угорщини представникам українських громадських організацій та окремим особам, що зверталися у справі пропаганди, влаштування лекцій та ін. Він також мав утворити комісію для обстеження й звільнення додому тих військовополонених, які були нездатні до продовження військової служби за віком чи за станом здоров'я²⁰. Про це рішення 12 червня 1918 р. було повідомлено представника Австро-Угорщини в Україні графа Форганча²¹.

За спостереженнями Українського посольства у багатьох таборах, де утримувались полонені українці, медичне обслуговування та побутові умови (за рідким виключенням) були на дуже низькому рівні, а культурні потреби майже не задовольнялися. Досить часто представники українських громадських організацій та офіційних установ ресестрували випадки, коли власники підприємств (де працювали полонені українці), у порушення австрійського законодавства уникали надавати їм страхові зобов'язання на випадок каліцтва, що, у свою чергу, викликало протести Посольства Української Держави до австрійського Міністерства закордонних справ²². Для розгляду і негайного вирішення проблем полонених українців було створено кілька спеціальних комісій, діяльність яких сприяла деякому покращенню становища полонених²³.

У своєму листі до Міністра закордонних справ Д.Дорошенка від 6 липня 1918 р. Посол Української Держави у Відні В.Липинський висунув цілу низку пропозицій, покликаних полегшити становище полонених українців. Зокрема, він просив «...зробити представлення Панові міністрові війни про негайне налагодження необхідного апарату для прийняття наших горожан полонених в Австро-Угорщині, вивезення яких... [вона] готова регулярно розпочати». Крім того, на його думку, для спостереження за процесом їх перевезення «...і для близького пильованя інтересів полонених необхідно прискорити присилку до Відня військово-санітарної комісії»²⁴. В.Липинський був твердо переконаний у тому, що надання регулярної допомоги продуктами харчування полоненим українцям у таборах Австро-Угорщини (і особливо фрайштадцям) мало стати святим обов'язком Української Держави. На його думку, необхідно було також вжити всіх заходів для остаточного поладження «справи відновлення поштової переписки між полоненими і їх родинами та широко про се оповістили населення», що мало би велике «морально-політичне» значення²⁵.

Для практичної реалізації цих пропозицій 4 липня 1918 р. у Києві було створено «Військово-Санітарну Комісію Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Австро-Угорщині» на чолі з сотником Байловим²⁶ (пізніше — полковником д-ром А.Окопником), яка у своїй діяльності повинна була керуватися інструкцією від 10 серпня 1918 р., підписаною начальником Головного штабу генеральним значковим О.Галкиним та начальником Комісії у справах полонених у Києві Г.Сиротенком²⁷. Головним її завданням, як і для аналогічної Комісії у Німеччині, мало стати «прискорення обміну полоненими та державна допомога полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край», а також організація «можливо негайної отправки полонених на Україну»²⁸.

Для виконання цих завдань Комісія мала відвідати табори полонених вояків російської армії для ознайомлення зі становищем українських громадян та надання їм санітарної, моральної та матеріальної допомоги; здійснити обрахунок їх чисельності; подбати про організацію збірних пунктів та вироблення маршрутів їх перевезення. У порозумінні з Посольством УНР у Відні Комісія мала звернутися до відповідних інституцій Австро-Угорщини з конкретними пропозиціями щодо поліпшення харчування полонених українців, полегшення для них табірної режиму, збільшення денного заробітку та «улаштування зв'язку наших полонених з Україною»²⁹.

Слід відзначити, що діяльність Комісії мала позитивні наслідки у справі надання полоненим санітарної допомоги та налагодження їх перетранспортування додому, для чого заходами місії були засновані «збірні станції» (пересильні пункти) для полонених українців у Відні, Ісбруку, Марх-Гренку, Будапешті, Бадвілях, Лебрінгу і Празі³⁰. Така, досить шільна, мережа філіалів місії пояснювалася не тільки тим, що Австрія за своїм географічним положенням перебувала на перехресті всіх шляхів репатріантів, а також значною кількістю полонених українців на теренах монархії.

Слід відзначити, що полонені українці — найчисельніша група українських громадян на теренах Австро-Угорської монархії — особливо потребували опіки й захисту з боку офіційних установ України. Тому проблема репатріації полонених українців завжди була у центрі уваги МЗС Української Держави, до якого зверталися інші державні відомства та інституції з проханням посприяти перевезенню полонених українців додому. Зокрема, до Д.Дорошенка 22 липня 1918 р. з листом звернувся міністр народної освіти М.Василенко, в якому він у зв'язку з наближенням початку нового учебного року та великою потребою «в учительських силах, котрі могли б вести справу націоналізації школи» просив вжити всіх заходів щодо найшвидшого повернення полонених українців-вчителів за фахом. На думку міністра — «полонені учителі-українці в українських таборах побільшили свою загальну освіту і національну свідомість, і закликання їх до праці в українських школах буде мати найскорше в праві національного відродження України»³¹.

У свою чергу, Міністерство закордонних справ 29 липня 1918 р. звернулося до Комісії військовополонених з проханням вжити всіх заходів «для скорішого поладження цієї справи в позитивному смислі, тим більше, що Українська Держава потребує зараз освітніх робітників»³². 3 серпня 1918 р. МЗС Української Держави звернулося з нотою до австрійської місії у справах військовополонених у Києві, в якій, зокрема, йшлося про те, що поставлені Царсь-

ким і Королівським Військовим міністерством 25 липня 1918 р. умови в справі обміну військовополонених не відповідають ні статті шостій Брестського мирного договору, ні статтям спеціальної умови про обмін полонених, підписаної у Києві 29 березня 1918 р.

По-перше, з часу підписання Брестського мирного договору всі військовополонені Австро-Угорщини, що перебували на території України, були звільнені з таборів полонених, а самі табори були ліквідовані. Велика кількість полонених була вивезена австро-угорською Військовою комендатурою і Місії для військовополонених до Австро-Угорщини. Однак, полонених української національності (за виключенням інвалідів) Австро-Угорщина ще не почала вивозити, через що МЗС Української Держави вважало справедливим, щоб до числа призначених до перевезення українських полонених була зарахована вся кількість вивезених з України австро-угорських військовополонених.

По-друге, на підставі статті 6-ої Брестського мирного договору, а також статей умови від 29 березня 1918 р. заборонялося затримувати або видавати полонених без їхньої на те згоди, і полонені мали право або залишитися назавжди в країні їх теперішнього перебування, або, якщо вони перебували на державній службі, могли залишитися упродовж одного року від дня ратифікації мирного договору. Беручи до уваги той факт, що австро-угорські полонені були звільнені з полону і користувалися в межах України всіма правами громадян союзної держави, для українського Уряду було неможливим знов збирати їх до таборів, обраховувати і вивозити до Австро-Угорщини. Це означало, що поставлені Ц. і К. Військовим міністерством умови обміну військовополоненими (у рівному числі, потяг за потяг) для українського Уряду були неможливими для здійснення і могли привести тільки до затягнення справи звільнення полонених українців у Австро-Угорщині, або до її цілковитого припинення. З огляду на це, Міністерство закордонних справ прохало Ц. і К. Місію для військовополонених довести до відома Військового міністерства, щоб воно прийняло все це до уваги і вжило заходів до «якнайскоршого звільнення і вивозу українських військовополонених з таборів Австро-Угорщини» і не дотримувалося обов'язкового правила обміну «голова за голову, потяг за потяг»⁶⁸.

Ц. і К. місія для військовополонених у Києві 9 серпня 1918 р. повідомила Міністерство закордонних справ Української Держави, що у відповідь на ноту від 3 серпня 1918 р. Австро-Угорське Військове міністерство у майбутньому не наполягає «...на взаємній виміні військовополонених голову за голову, потяг за потяг, і що дальший виїзд українських військовополонених з Австро-Угорщини почнеться як тільки буде закінчений залізничний страйк на Україні»⁶⁹. До активних заходів у цій площині вдалося й Українське посольство у Відні. За підписами В.Липинського до австрійського МЗС була надіслана ціла низка нот протесту з приводу використання полонених українців на військових роботах, що було порушенням міжнародних конвенцій. Переконавшись у невисокій ефективності зусиль української дипломатії, спрямованих на поліпшення становища полонених, В.Липинський надіслав 10 серпня 1918 р. до австрійського Міністерства закордонних справ свої пропозиції (у вигляді вербальної ноти) щодо вирішення проблем полонених. Ним було запропоновано зібрати всіх полонених українців у одному таборі (найкраще — у Фрайштадті) і провадити обмін полоненими між Україною і Австро-Угорщиною окремо від російсько-австрійського обміну. Терміни цього процесу мали бути максимально стислими, а на той час, коли полонені будуть залишатися на теренах Австрії, пропонувалося встановити над ними дієвий контроль австрійських органів влади та Українського Посольства⁷⁰.

В результаті активної діяльності української дипломатії протягом 1918 р. на Батьківщину вдалося повернути значній частині полонених українців, до числа яких входили і ті, хто вступив до лав сформованої в Австро-Угорщині 1-ої Стрілецько-козацької української («Сірожуванної») дивізії.

У Болгарії справами полонених українців опікувалося Українське дипломатичне представництво у ранзі посольства на чолі з О.Шульгіним у складі 9 осіб, що прибуло до Софії 28 липня 1918 р.⁷¹ Не буде перебільшенням сказати, що захист інтересів своїх співвітчизників, які внаслідок військового лихоліття 1914-1918 рр. опинилися на чужині, завжди був у центрі уваги Українського посольства в Болгарії. Його співробітники щоденно здійснювали прийом відвідувачів, які зверталися до Посольства у різних справах⁷².

За підрахунками доктора історичних наук В.Павленко найбільш чисельне представництво (близько 5000 чоловік), серед інших категорій українських громадян у Болгарії, належало військовополоненим колишньої царської армії⁷³. Їх становище у цей час було дуже тяжким, бо роки війни негативно позначилися на розвитку болгарської економіки, а це, в свою чергу, відповідно, відбилося на умовах утримання полонених українців, які опинилися у надзвичайній скруті. Повідомляючи про це Міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка, О.Шульгін у своєму листі від 1 вересня 1918 р. порівнював становище полонених українців зі становищем рабів, побиття яких у таборах стало нормою життя. Полонених українців використовували на тяжких роботах (зокрема багато з них працювало на шахтах), що при недостатньому харчуванні призводило до виснаження воївків та значного погіршення їх здоров'я. Дали у листі посол підкреслював, що військовики з часу підписання Україною миру з державами Четвертого союзу чекають на звільнення з полону «...і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати».

Наслідком довгого очікування сподіваної волі полоненими та підбурювання їх з боку анархічних елементів стало те, що окремі військовики «страшенно озлобилися... І не на жарт загрожують розгромити посольство»⁷⁴. Вихід з цієї небезпечної ситуації О.Шульгін вбачав у негайному створенні спеціальної комісії для репатріації військовополонених, тим більше, що цього також вимагала й болгарська сторона.

Після отримання відповідного дозволу від МЗС України на проведення обміну військовополонених, О.Шульгін, як її майбутній голова, приступив до формування персонального складу змішаної комісії⁷⁵. На жаль, її робота гальмувалася Військовим міністерством Болгарії, яке єдине з усіх болгарських інституцій відало справами полонених. У цій ситуації О.Шульгін вдавас до рішучого кроку — 16 вересня 1918 р. він надіслав спеціальну ноту на адресу Військового міністерства Болгарії, в якій висловив рішучий протест проти зволікань болгарської сторони з відправленням полонених українців на Батьківщину. Одночасно О.Шульгін звернув увагу керівництва міністерства на жалюгідне існування

полонених українців, яким бракувало найнеобхіднішого, зокрема — одягу й взуття; незадовільним було й харчування та загальний санітарний стан бараків, практично була відсутня й медична допомога. Полонені використовувалися на найтяжчих роботах, при чому вони не отримували відповідного відшкодування своєї праці; досить часто траплялися випадки жорстокого поводження з ними з боку табірної адміністрації, і навіть відверті знущання окремих наглядачів²⁵.

Хоча болгарська сторона й продемонструвала розуміння того, що тільки шляхом швидкого повернення додому полонених українців можна уникнути небажаного розвитку стосунків між двома країнами, проте у своїй відповіді керівництво Військового міністерства звинуватило полонених українців у поширенні наклепницьких тверджень про їх тяжке становище, несумлінному ставленні до праці та вимаганні для себе зайвих пільг і а українських дипломатів — у втручання у внутрішні справи Болгарії. Воно, фактично безпідставно, заперечувало реальний стан справ доводячи, що полонені українці у Болгарії мають такі ж умови для роботи, житла й побуту, як і болгарські солдати²⁶.

Слід відзначити, що нота О.Шульгіна мала певні наслідки, змусивши Військове міністерство Болгарії вжити окремих заходів щодо покращення загального стану полонених українців: їм було поліпшено харчування (зокрема — вояки почали отримувати свої пайки при військових залогах міст), дано дозвіл на лікування полонених у військових шпиталях, старшини дістали право вільного пересування поза табором. Крім цього, з таборів було усунуто наглядачів, які були помічені у жорстокому поводженні з полоненими; полонених почали переселяти в більш придатні для проживання помешкання. На думку В.Павленко, всі ці позитивні зміни, у поєднанні з заходами Дипломатичної місії України в Болгарії (тільки за друге півріччя 1918 р. на ці цілі було витрачено близько 9 відсотків річних видатків (24324 крб. посольства), значною мірою сприяли покращенню становища полонених²⁷.

Одноразово О.Шульгін вдається і до інших заходів щодо практичної реалізації процесу репатріації полонених провадять активне листування з МЗС України, запропонувавши українському уряду зафрахтувати в Одесі для цієї мети пароплав. Проте, як можна побачити з листа О.Шульгіна до Міністра закордонних справ Української Держави від 3 жовтня 1918 р., з вини української сторони повернення полонених не було організоване належним чином, з приводу чого український дипломат з боєм дорікав своєму керівництву: «Колі ми не можемо налагодити такої дрібної справи, як відправка полонених, то яка ж ми держава»²⁸.

Врешті-решт активність О.Шульгіна призвела до того, що під тиском МЗС Військове міністерство створило тимчасову комісію для репатріації військовополонених на чолі з полковником Андрусенком (у складі сотника Янкін і лікаря Григоренка), наслідком роботи якої стало те, що вже 4 листопада 1918 р. Військове міністерство повідомило МЗС про закінчення евакуації всіх українських полонених з Болгарії²⁹.

Підписання договору в Бресті уможливило оперативне розпочати процес репатріації в Україну полонених українців з Німеччини та Австро-Угорщини. Активні дипломатичні заходи Української Держави влітку 1913 р. спонукали центральні держави прискорити обмін військовополоненими спочатку в пропорційному співвідношенні, а потім і за «нульовим варіантом». Проте, обмін полоненими гальмувався тим, що велика кількість українців працювала на багатьох промислових підприємствах, а замінити їх не було ким. Проте зусиллями української дипломатії та військово-санітарних комісій ця проблема була поступово вирішена, і полонені українці отримали можливість виїхати додому, чим скористалася значна їх кількість. Процес репатріації полонених українців успішно тривав і у 1919 р., що стало можливим завдяки усвідомленню важливості вирішення цієї проблеми українськими урядовими чинниками, а також унаслідок лілого комплексу підготовчих заходів щодо перетранспортування додому вояків-українців, здійснених впродовж літа-осені 1918 р. відповідними інституціями Української Держави.

²⁵ ЦДА України, м. Львів, ф. 368, оп.1, спр. 73, арк. 27.

²⁶ Севрюк О. Берестейський мир (Уривки зі спогадів) // Берестейський мир 3 нагоди 10-тих роковин 9.11.1918 — 9.11.1928 р. Спогади та матеріали. — Львів-Київ, 1928. — С. 165.

²⁷ Цит. за: Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті — міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки // Розбудова держави. — К. 1993. — № 7. — С. 36-39.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3768, оп.1, спр. 46, арк. 74.

²⁹ Там само, спр. 3, арк. 48-49.

³⁰ Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. — К. 1993. — С. 31.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3077, оп.1, спр. 5, арк. 5 зв.

³² Там само, ф. 1084, оп.1, спр. 7, арк. 326; ф. 3077, оп.1, спр. 5, арк. 4.

³³ ЦДАВО України, ф. 3077, оп.1, спр. 5, арк. 5-5 зв.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, ф. 1084, оп.1, спр. 7, арк. 327.

³⁶ Там само, арк. 328.

³⁷ Там само, арк. 329.

³⁸ Там само, арк. 331.

³⁹ Там само, арк. 333.

⁴⁰ Там само, арк. 331.

⁴¹ Там само, арк. 318, 334.

⁴² Там само, ф. 3766, оп. 2, спр. 25, арк. 1.

⁴³ ЦДА України, м. Львів, ф. 383, оп. 1, спр. 78, арк. 27.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3786, оп. 1, спр. 106, арк. 2.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 106, арк. 3; ф. 3696, оп. 2, спр. 20, арк. 22 зв., див. також: Українське посольство в Відні // Шлях: часопис для українців у Німеччині. Ілюстрований додаток. — Зальцвердер, 1919. — 20 серпня. — Ч. 4.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3786, оп. 1, спр. 193, арк. 2-2 зв.

⁴⁷ Там само, оп. 2, спр. 26, арк. 4.

⁴⁸ Там само, ф. 3193, оп. 1, спр. 3, арк. 9-12.

²⁵ Там само, спр. 1, арк. 5.

²⁶ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 193, арк. 7-7 зв.

²⁷ Там само.

²⁸ Шлях. — 1919. — 13 вересня. — Ч. 56.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 1.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, арк. 1-2 зв.

³² Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 203, арк. 3.

³³ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 194, арк. 13.

³⁴ Там само, арк. 28-28 зв.

³⁵ Там само, оп. 2, спр. 25, арк. 11-11 зв.

³⁶ Там само, оп. 1, спр. 193, арк. 10.

³⁷ Там само, ф. 3198, оп. 1, спр. 3, арк. 9-12.

³⁸ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 22, арк. 15; ф. 3766, оп. 1, спр. 34, арк. 4.

³⁹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 177, арк. 3-9.

⁴⁰ Див.: Павленко В. Вказ. праця. — С. 31.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

⁴² Про персональний склад комісії див.: Павленко В. Вказ. праця. — С. 32.

⁴³ Там само. — С. 32-33.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — С. 33.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51.

⁴⁷ Див.: Павленко В. Вказ. праця. — С. 33-34.